

Tegyük fel, hogy a jelenlegi árszámítási gyakorlat tényleg egyszerűsödni fog. Úgy látszik ez messziről, hogy benne kisebb lesz a közvetítők, a professzionális irodalomkutatók szerepe. Valójában ennek az ellenkezője fog bekövetkezni, mert a végfelhasználó soha sem fogja megbízhatóan ismerni az információforrások még most is szüntelenül növekvő áradatát. Szükség lesz arra, hogy a profik az átlagos felhasználó számára továbbra is javaslatot tegyenek az adatbázisközpontokkal kötendő optimális szerződésekre. Különösen az egé-

szen szűk specializáltaságú adatbázisokra való figyelemfelhívás is az ő feladatuk lesz. Enélkül ui. ezek az adatbázisok kihasználatlanok maradnának, s legfeljebb hébe-hóba venné őket igénybe a végfelhasználó.

/MACHONSKÁ, Jana: *Cenová politika databázových center. Historie a současnost.* = Národní knihovna, 13. köt. 3. sz. 2002. p. 177–198./

(Futala Tibor)

Postázás helyett digitalizálás: a könyvtárközi kölcsönzés új megközelítése

Bevezetés

A könyvek küldése időigényes és költséges feladat mind a könyvtárközi kölcsönzési részleg, mind a felhasználó számára. A könyveket le kell venni a polcra, becsomagolni, és elküldeni a kérő könyvtárnak; visszaküldéskor neki ugyanezeket kell megtennie. Annak ellenére, hogy pénzt és időt fordítunk rá, a szolgáltatás szegényes: előfordul, hogy hetekig tart, amíg a könyv eljut a címzetthez, a megrendelőnek fizetnie kell a visszaküldésért, ritka könyv esetében még biztosítást is kell rá kötnie. A kérő könyvtár a könyvet csak helyben, meghatározott ideig használhatja. Ha a könyv a küldő könyvtárban egyszer visszakerült a helyére, a műveletnek további haszna nincs. Az elmondottak miatt célszerűbbnek látszik a pénzt és az időt a *kért könyv digitalizálására és egy digitális könyvtárban való elhelyezésére* fordítani. Az eljárás előnyei nyilvánvalók: a digitális másolathoz bárki hozzáférhet, a könyvtár lehetővé teheti elérését, nyomtatását és letöltését a felhasználó gépén.

A BOOKS2U! projekt célja annak feltárása, hogy ez az ötlet valójában milyen előnyökkel és buktatókkal jár. A 2001. szeptembertől 2003. márciusig tartó projektben két osztrák egyetemi könyvtár vesz részt. A kidolgozandó szoftver nyílt hozzáféréssel, az érdekelt könyvtárak és intézmények igénybe vehetik.

A projekt háttere

A könyvek és folyóiratok digitalizálása általában szigorúan kulturális célokat szolgál. Az olyan ismert projekteket is, mint a Gallica (<http://www.gallica.bnf.fr>), a Making of America II (<http://www.cdl.library.cornell.edu/moa>) vagy a JSTOR (<http://www.jstor.org>) azért indították, hogy hozzáférhetővé tegyék egy-egy nemzet ritka, nagy értékű vagy speciális tartalmú könyveit, gyűjteményeit. Mivel a digitalizálás nagyon sok erőforrást igényel, komoly figyelmet fordítanak a feldolgozandó könyvek kiválasztására. Bár még nincs hivatalos szabvány, az utóbbi években többé-kevésbé kialakultak az eljárások.

E kihívásoknak akart megfelelni a BOOKS2U! projekt is. 1999–2001 között a munkát az ALO (Austrian Literature Online = Osztrák Online Irodalom) munkacsoport irányította. A feladat egy kulturális projekt keretében a digitális könyvtár kialakítása volt. Az ALO fejlesztői a Making of America és a JSTOR projektben alkalmazott elveket követték: az előtérben az oldalak képszerű másolatai (page images), a háttérben pedig a nyers teljes szöveg. A megoldás lehetőséget ad metaadatok illesztésére, keresésre a teljes szövegben, böngészésre, letöltésre különböző rendszerekbe pl. PDF, XML vagy szövegfájlként stb.

Bár a projektnek ez a szakasza technikai szempontból sikeresnek mondható, a tiszta tartalmat rögzítő állomány előállítására pénzt szerezni a vártnál lényegesen nehezebb volt. Ugyancsak alulértékelték azt a szempontot, hogy ma még a nyomtatott szöveg digitalizálását „csak azért, hogy digitalizálva legyen”, nem tekintik a könyvtárak és levéltárak alapfeladatai közé tartozónak. A kivezető utat annak a stratégiának a kidolgozása jelenti, amely a digitalizálást a könyvtári munka fontosabb részének fogja tekinteni, és integrálja a napi rutin-feladatok sorába.

Ebben a tekintetben az ALO munkacsoport természetes partnert talált a könyvtárközi kölcsönzéssel és a dokumentumszolgáltatással foglalkozó osztályokban. Ezekben régi hagyománya volt a cikkek másolásának, tapasztalatokat szereztek a mikrofilmzés és egyéb hosszú távú állományvédelmi megoldások terén. Az egyetemi könyvtárak gyakran bekapcsolódnak az országos dokumentumszolgáltató hálózatokba, mint pl. a német SUBITO-ba (<http://www.subito-doc.de>), ennek során a kért cikket lemásolják, és faxon vagy elektronikus levél mellékleteként küldik el a megrendelőnek. (Az elszámolás a dokumentumszolgáltató rendszer részét képezi.)

A BOOKS2U! projekt fő jellemzője, hogy a digitalizálást mint *kulturális feladatot* és mint *felhasználói igényt* kombinálja. A kulturális projekt adja az infrastruktúrát, a digitalizáláshoz szükséges módszereket és eszközöket, valamint a digitális könyvtár egyszerű elérhetőségét. A „*felhasználói igény alapján*” megközelítés bizonyítja, hogy a digitalizálás valódi megrendelésekre történik. Ide sorolható a szolgáltatás alapvető infrastruktúrája (személyzet, gépek, könyvtárközi folyamatok). A felhasználó szemszögéből az új szolgáltatás ugyanúgy működik, mint egy könyvtárközi megrendelés, amiért fizetni kell. Az a tény azonban, hogy a kért könyvet a digitális könyvtárban kapja kézhez, már kulturális eredménynek tekinthető.

A két jól ismert, de meglehetősen különböző megközelítés együttes alkalmazása határozott előnyökkel jár:

- Egy könyv elküldésének egyetlen haszna a megrendelő igényeinek kiszolgálása. Ugyanakkor a digitalizált változat elvileg bármikor, bármilyen módon használható.
- A könyv védett lesz: nem lehet a felhasználónak odaadni, szigorúan véve: a polcon a helye. A digitalizált művet bárki keresheti, akinek hálózatra kapcsolt számítógépe van; ezért a kulturális vagy részének tekinthető.
- A könyv digitalizált oldalai nyersanyagként szolgálhatnak további feldolgozásokhoz.
- Az elérhető monográfiák száma drámaian nőni fog: az i. sz. 1500 és a 20. század eleje között bármely nyomtatott mű feldolgozható lesz.

Ugyanakkor számos kérdés is felvetődik:

- Lehetséges lesz-e az új szolgáltatást a könyvtárközi kölcsönzési részleg mindennapi munkájába integrálni?
- A másolat minősége kielégítő lesz-e a befektetett időre tekintettel?

- Elfogadható lesz-e a digitális másolat előállításának ára és átfutási ideje?
- Megfelelőek lesznek-e a tárolási és a karbantartási költségek?

Az üzembe helyezés előfeltételei

A BOOKS2U! projekt gyakorlati célját bizonyítja, hogy meglévő és kipróbált módszereket akarnak átvenni és összedolgozni. A munkafolyamat kidolgozásakor az volt a fő szempont, hogy a szolgáltatást a meglévő könyvtári rendszerbe úgy kell beilleszteni, hogy az a lehető legegyszerűbben történjék. Ebből az következik, hogy

- az ALO digitális könyvtár nem kerül be közvetlenül a részt vevő könyvtárak elektronikus katalógusába – két különálló, de összekapcsolt rendszer lesz;
- nem lesz párhuzamos feldolgozás: a digitalizált művet a Dublin Core szerint írják le, míg az eredeti mű teljes bibliográfiai leírása megtalálható a nemzeti ALEPH katalógusban;
- a szkennelést helyben végzik a jó minőség érdekében;
- a fájlok hosszú távú (elvileg örök) tárolását biztosítani kell, ugyanúgy kezelik ezeket, mint a könyvtár többi dokumentumát;
- műszaki és szervezési okokból sem OCR-feldolgozást, sem strukturális jelölést nem végeznek;
- a könyvtárközi szolgáltatások díjai a hagyományos eljárásokra léteznek, ehhez elektronikus kereskedelmi megoldás nem járul;
- a digitalizált monográfiák vagy mindenki számára hozzáférhetőek lesznek, vagy senki számára sem; a szerzői jogi kérdésekkel a projektnek ebben a korai szakaszában még nem foglalkoznak.

A fenti döntések a következő okokkal magyarázhatók:

- Az ún. akadémiai könyvtárak* mindegyike elsősorban az ALEPH alapú országos központi katalógust használja (<http://www.bibvb.ac.at/verbundopac.htm>), amelyen keresztül 52 egyetemi könyvtár adataihoz lehet hozzájutni. Ezért is fontos, hogy a központi katalóguson keresztül a digitális könyvtár is elérhető legyen.
- Az ALEPH katalógusban keresők számára nem okoz problémát átlépni az ALO weboldalára, ugyanakkor az ALO mint önálló digitális könyvtár számos szolgáltatást tud nyújtani. Végered-

* Az akadémiai megjelölés a kutatási, felsőoktatási és közművelődési területeket foglalja magába (A szerk.).

ményét tekintve az ALO az osztrák akadémiai könyvtárakban digitalizált dokumentumok fő letéteményese lehet.

- A helyi tárolóhelyek összekapcsolásával létrejövő virtuális könyvtár katalógusaként az ALEPH-nek elosztó rendszer funkciója lesz.
- A technikai döntések mögött az áll, hogy jó minőséget előállító szkennert fognak használni, ugyanakkor az OCR-feldolgozást későbbre halasztják, mivel Közép-Európában nem ismert olyan megfelelő minőségű szoftver, amely a gót betűket felismerné.
- A digitális megőrzés tekintetében szét kell választani a technikai folyamatokat: a képfájlokat TIFF CCITT Group IV előírások szerint tárolják, először egy RAID rendszerben, majd egy HSM szerveren. A RAID rendszer lesz az ALO webszerverének fájlservere, a HSM szerver pedig a növekményeket és a teljes háttér másolatait tárolja.
- A kódolás kérdésében az ALO munkacsoport a nemrégiben alakult METS (Metadata Encoding and Transmission Standard = metaadatok kódolási és átviteli szabványa) munkacsoportot követi.
- Az árakról hozott döntés mögött az áll, hogy mivel a felhasználó számára a szolgáltatás a könyvtárközi kölcsönzést helyettesíti, számára lényeges változás az árban nem lehet. Bár a rendszer lehetővé teszi az elektronikus kereskedelmi megoldások alkalmazását (hitelkártyával történő fizetést), ez feleslegesen bonyolítaná a projektet.
- A szerzői jogi kérdésekben fontos döntést kellett hozni: azokat a könyveket nem lehet a projekt keretében feldolgozni, amelyek nem kerülhetnek egy public domainra. Itt is az volt a fő szempont, hogy a projekt minél egyszerűbb legyen; a szerzői jogokat kezelő rendszer jelentős szervezési és műszaki ráfordítást igényel. Természetesen az ALO-munkacsoport a későbbiekben foglalkozni fog a szerzői jogi kérdésekkel, ahogy ezt annak idején a mikrofilmezéskor is tették.

A munkafolyamat

A munkafolyamatot három területre osztották.

1. A könyvtár és az olvasó kapcsolata

- a) Az olvasó a hagyományos módon kitölti a kérérlapot. Az egyetlen különbség az lesz, hogy régi könyvet is kérhet.
- b) A könyvtár megkapja a kérérlapot – és ha az a public domainhoz tartozik –, digitalizálja a kért

művet, lemásolja, és a megszokott módon kézbesíti. Egyébként a hagyományos utat követi.

- c) A hagyományos könyvtárközi munkafolyamathoz hasonlóan a könyvtár értesíti az olvasót, hogy a mű elérhető az ALO weblapján. A megrendelő ugyanennyit fizet, mint amikor a könyvet kézbe kapta, vagy egy cikket másoltatott.
- d) Az olvasó kifizeti a számlát.
- e) A könyvtár a pénz beérkezését rögzíti a pénzügyi rendszerben.

Megjegyzés: Nincs közvetlen kapcsolat a fizetés és a kért dokumentum rendelkezésre bocsátása között. (Ritka könyveket feltételezhetően olyan kevés olvasó kér, hogy őket azonosítani lehet, ha nem fizetnének.)

2. A dokumentum feldolgozása a könyvtárban

- a) A kiválasztott mű a polcra a digitalizáló részlegbe kerül.
- b) Elkészítik a kísérőkártyát, amely a könyv katalógusszámát, a felelős személyek nevét, a minőségi ellenőrzést stb. tartalmazza, és külön rovatában helyet biztosít a megjegyzéseknek, pl. a hiányzó oldalakra vonatkozóan.
- c) A könyv egy vonalkódot kap, amely azonosítja és jelöli a digitális másolatot.
- d) A könyvet szkennelik, az ábrázolást feldolgozzák és tárolják.
- e) Minőség-ellenőrzés (teljes oldalak, illusztrációk megléte stb.).
- f) Indexelés (DC szerint) és továbbfeldolgozás, a másolat eljuttatása az ALO szerverre.
- g) A digitalizált mű nyilvánosan elérhetővé tétele.

Megjegyzés: Úgy tervezik, hogy a megrendelés beérkezése után a szolgáltató könyvtárban az átfutási idő nem lehet több egy hétnél.

3. A könyvtári rekord továbbfeldolgozása

Cél: a kapcsolat megteremtése az ALEPH katalógus és ALO szerver között.

- a) A katalogizáló osztály megkapja a szkennelt könyvet és a kísérőkártyát.
- b) A katalogizáló ellenőrzi, hogy a könyvnek van-e már az ALEPH-ben rekordja.
- c) Ha van, a rekordba bekerül, hogy a könyv digitális formában is elérhető (URL); ha nincs, új rekord készül a Dublin Core leírás alapján.
- d) A könyv visszakerül a polcra, a kísérőkártya pedig az irattárba.

A szolgáltatást 2001 végén az innsbrucki és a gráci egyetemi könyvtárban helyezték üzembe. Egy év tapasztalatai alapján fogják eldönteni, hogy

szabványos szolgáltatásként integrálható lesz-e a könyvtárközi osztályok feladatainak sorába, módosítani kell, vagy végképp elvetni. A fő kérdést a kiadások jelentik, ezen belül is az eszköz- és szoftverköltiségek, valamint a bérjellegű kiadások, mivel egyelőre nem lehet megbecsülni, hogy az egyes munkafolyamatok mennyi időt vesznek igénybe.

/MÜHLBERGER, Günter: Digitising instead of mailing or shipping: a new approach to interlibrary loan through customer-related digitisation of monographs. = *Interlending & Document Supply*, 30. köt. 2. sz. 2002. p. 66–72./

(Viszocsekné Péteri Éva)

Folyóiratok: a dokumentumtól a tudáscseréig

Az ELSSS (ELectronic Society for Social Scientist) kezdeményezést 2000 novemberében indították útjára mint a folyóiratválság egy lehetséges megoldását, hiszen a folyóirat-kiadás gyors növekedése messze meghaladta a könyvtárak anyagi lehetőségeit. Az ELSSS rendszert a St. Andrews-i egyetem egyik közgazdásza – számítástechnikus és könyvtáros munkatársakkal együttműködve – dolgozta ki, azzal a céllal, hogy a drágán beszerezhető társadalomtudományi (azon belül pedig elsősorban közgazdasági) folyóiratokkal szemben versenyhelyzetet teremtsen. Az ELSSS-folyóiratok az ETP (ELSSS Publishing Template = ELSSS kiadási sablon) integrált szoftvercsomagot használják, amely a lektorálást, szerkesztést, kiadást és elosztást is magában foglalja.

A koncepció hátterében az a feltevés áll, hogy a hagyományos folyóiratokhoz hasonló lehetőségeket biztosító, megfelelő alternatíva esetén a kutató közgazdászok hajlandók lennének „átvándorolni” egyetem- és könyvtárbarát folyóiratokhoz. Ahhoz, hogy az ELSSS versenyhelyzetbe kerülhessen a hagyományos, drágán beszerezhető folyóiratokkal szemben, ugyanazokat az előnyöket kell biztosítania a szerzőknek, a lektoroknak és a kiadóknak, mint amazok. (Jelenleg több mint 1000 kutató közgazdász támogatja a koncepciót, fiataloktól Nobel-díjasokig.)

A közgazdaság-tudomány egyik sajátossága, hogy a lektorálást az eredeti cikk beérkezésétől számítva átlagosan 4–15 hónap alatt végzik el. (Ez a késedelem más tudományágakban, mint például a kémia és a fizika, elfogadhatatlan.) A túlterhelt lektoroknak, hogy gyorsabban és hatékonyabban dolgozzanak, az ELSSS nem csupán a személyazonosságuk feltüntetésének új formáját, de egy szerény, bár nem elhanyagolható honoráriumot kínál. Ez különösen fontos a közgazdaság-tudományban, hiszen a tudományág erősen épít a lektorok kis csoportjára.

A kiadóknak előnyt jelent, hogy az ELSSS-folyóiratok csak a legmagasabb színvonalú publikációknak adnak helyet. Emellett az EPT-n keresztül az ELSSS megkíméli a kiadókat a szerkesztéssel járó adminisztrációs feladatok terhétől, s a szerkesztők munkáját is érdekesebbé teszi.

A szerzőkkel szemben az ELSSS a legszigorúbb minőségi elvárásokat támasztja: csak olyan publikációk jelenhetnek meg, amelyek legalábbis elérik a drága tudományos folyóiratok minőségi követelményeit. A lehető legrövidebb átfutási időt kínálja a szöveg beérkezésétől a megjelentetéséről való döntésig. Az ELSSS-folyóiratok ára tartalmazza a lektorálás költségeit, de nem törekednek túlzott nyereségre, ezért lényegesen olcsóbbak a rivális lapoknál, így szélesebb olvasótáborát és ezzel együtt erősebb hatást biztosítanak, nagyobb előfizetői kör számára válnak elérhetővé. Ráadásul ezek a folyóiratok ingyenesek a könyvtáraknak és a nem kereskedelmi céllal működő kutatóintézeteknek a harmadik és a második világ országai-ban. A drága folyóiratokkal szemben az egyetemi oktatók közötti interakcióra is lehetőséget nyújtanak.

Az ELSSS egyik célkitűzése, hogy a folyóirat jellege a „dokumentum”-tól az „interaktív kommunikáció” felé tolódjon. Jelenleg egy átlagos közgazdaság-tudományi cikk a megírástól számított 18–48 hónapon belül jelenik meg, és az olvasás pillanatában már rendszerint elavult. Így a tudományos kommunikációban az utolsó lépésnek tekinthetjük, amikor „rekord”-ként archiválják, mert a közreadás időpontjában már nem képes vitákat kiváltani. Ezzel szemben az ELSSS-folyóiratokban a cikkek egy közbülső lépcsőt jelentenek a tudományos kommunikáció folyamatában, hiszen túl vannak a lektoráláson, de még alkalmasak arra, hogy szélesebb olvasóközönséget vitára ösztönözzenek. Az EPT-nek számos újszerű jellemzője van az egy-